

bolj oddaljenih. Skozi ustno zgodovino, osebna pričevanja se nam iz drugega zornega kota kažejo podobe usmrčenih. Pred nami v dodatni luči zaživijo poznani junaki. Pričevanja najbližnjih sorodnikov in znancev, zapisi zgodovinarjev, raziskovalcev, soborcev nam učinkovito postavijo pred oči njihove like. Lida Turk je zbrala veliko število drobnih pričevanj, vtisov, zapisov, pogovorov; za njimi se skriva njeno, večkrat nevidno, dolgotrajno in vztrajno raziskovalno delo. Ni slučaj, da se je takega dela lotila prav ženska roka. Morda nam nekaj utrinkov bolje prikaže in približa tematiko. Ni mogoče na kratko strniti velikega števila zapisov in pričevanj, ki jih je nabrala, obogatenih s pesmimi in pismi.

Tak je primer zapis Mare Samsa, tržaške pisateljice, ki je bila v zadnjih letih svojega življenja zelo blizu Emi Tomažič in je nameravala napisati roman o Pinku in o medvojnem dogajanju v Trstu. Bolezen in prezgodnja smrt sta ji preprečili načrt. Sad njenega prizadevanja je dolg zapis z naslovom *Ob deveti obletnici mučeniške smrti: "Proces so uradno imenovali "processo Tomasi". In res je bila v Pinku Tomažiču izmed vseh 60 obtožencev osredotočena usoda slovenskega naroda v Primorju in v Trstu. Tako kot še nobeden od Slovencev pred njim, kar jih je kdaj sedelo na zatožni klopi rimske justice, je Pinko zabrusil resnico v obraz najvišji fašistični justici in jasno in odkrito povedal, kaj hočemo Slovenci, zakaj se borimo, čemu se upiramo."*

O Simonu Kosu spregovori tudi njegova sestra Zofka Kos poročena Pipan: "Po Ančkini smrti smo ostali v družini še štirje: bratje Simon, Ciril, Jože in jaz. Simon se je že pred vojno udeleževal v ilegali. Hodil je čez mejo. Od začetka je prenašal literaturo, potem seveda tudi orožje. Mi tega nismo vedeli, ker je skrival, tudi zaradi očeta, ki je bil že bolan. Meni je bilo takrat dvajset, enaindvajset."

Milan Bolčič, obtoženec na 2. tržaškem procesu, je bil zaprt v koprskih zaporih istočasno kot Ivančič: "Ko so nas iz Kopra peljali v Trst, smo šli peš iz zavora do pristanišča na parnik. Bil sem uklenjen skupaj z Ivančičem. Vsi smo mislili, da se bo vojna itak kmalu končala, da bodo Italijani in Nemci zgubili vojno. Ivančič mi je rekel: "Čez tri mesece bomo mi vodili njih tako uklenjene". Tudi on je bil prepričan, da se bo vse dobro končalo, pa se ni dobro končalo zanj ..."

Na Viktorja Bobka se spominja Slava Rupnik Boštjančič: "Viktorja - Viko smo mu rekli - sem dobro poznala. Spominjam se ga še iz Trnovega, ko sem bila tam v službi. Delala sem v podjetju trgovca Šketa v Ilirski Bistrici. Stanovala sem v hiši, iz katere je bila Bobkova žena. Sicer pa v Ilirski Bistrici nisem prišla v stik z njim, поблиže sva se spoznala v Ljubljani, ker je pogosto prihajal v uredništvo Istre. Bil je simpatičen, vedno se je držal na smeh. Vse je vzel na lahko in bil zelo brihten. Fanta je bilo res škoda!"

Knjiga *Posebno sodišče* je dobra knjiga, ki nam nazorno, sveže in primerno prikaže izsek naše slovenske primorske in tržaške polpretekle zgodovine.

Milan Pahor

Ljubljanski pokrajini 1941-1943 : dokumenti. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino in Društvo piscev zgodovine NOB, 2000, 499 strani.

Italijansko internacijsko taborišče Kampor na otoku Rabu, ki ga je avtor uporabil za naslovno metaforo zbirke virov o izvensodnem odvzemanju prostosti v italijanski Ljubljanski pokrajini, je ostalo v posebno zloglasnem zgodovinskem spominu širšega slovenskega občestva, še posebej pa generacij, ki se jim v tem času izteka življenjski krog. Nenazadnje se je ta spomin odrazil celo v zdajšnjem zakonu o žrtvah vojne, saj je bil Rab od zakonodajalca edini izmed italijanskih internacijskih taborišč uvrščen v rang nemških koncentracijskih taborišč, torej v kategorijo najhujših. Lahko celo rečemo, da ga je ljudsko pojmovanje vzporejalo z nemškimi koncentracijskimi taborišči. Tako seveda ni čudno, da je tudi v pisмени zapuščini tematika Raba bogato zastopana. Že med vojno je izšla - času primerno propagandno zaostrena - brošura z naslovom *Rab*, ki je govorila o trpljenju in množičnem umiranju v taborišču. Članki o taborišču pa so se pojavljali po italijanskem odhodu iz Ljubljane tudi v legalnem ljubljanskem časopisju - le da je v njih propagandna ost bila drugače priostrena, namreč v namigovanje o povezavi "badoljancev in komunistov", ki so povzročili trpljenje slovenskega ljudstva.

V nasprotju s tematiko nemških koncentracijskih taborišč se je povojna spominsko-historiografska obdelava tega problema nadaljevala brez prekinitve. Najprej v okviru službene uradne preiskave o vojnih zločinih, ki jih je storila italijanska civilna in vojaška okupacijska oblast. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih (njihovih) pomagačev je izdala celo publikacijo, ki ji je bilo namenjeno postati prva v seriji izčrpnih objav, a je ostala edina. Ta, z naslovom *Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini : I. Internacije* je v letu 1946 prinesla prvi oris sistema interniranja in obilje dokumentarnih virov, povečini v registih oziroma izbranih pasusih. Od tedaj je bilo težišče raziskovanja problema Raba posvečeno predvsem monografski obdelavi zbranega gradiva. Lok raziskav se tu pne od Rabskega zbornika (Ljubljana 1953) preko Pričevanj rabskih internirancev (Ljubljana 1985) Franca Potočnika (*Koncentracijsko taborišče Rab, Koper 1975*) do dveh monografskih študij Božidarja Jezernika (*Boj za obstanek : o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih, Ljubljana 1983* in *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med drugo svetovno vojno (Ljubljana 1997)* ter še monografije hrvaškega zgodovinarja Ivana Kovačiča *Kampor 1942.-1943. : Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracionom logoru Kampor na otoku Rabu (Rijeka 1998)*. Problematika preostalih posameznih italijanskih taborišč ali celo vseh taborišč pa je ostala bolj zanemarjena (z izjemo omenjenih dveh monografij Božidarja Jezernika) in taborišča Renicci (Carlo Spartaco Capogreco: *Renicci : un campo di concentramento in riva al Tevere (1942-1943)*). K objavi dokumentarnega gradiva je tematiko povrnil prav Tone Ferenc, deloma že v zbirki *Fašisti brez krinke (Maribor 1987)*, prav usmerjeno pa s pričujočo zbirko.

Ferenčeva zbirka je dosedaj najpopolnejši in tudi najboljšežnejši izbor arhivskega gradiva o konfiniranju in interniranju prebivalstva Ljubljanske pokrajine v obdobju italijanske okupacije (1941-1943). Bistveno nadgrajuje že omenjeno, pred 55 leti izišlo zbirko *Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini : I. Internacije*, ki se ji pozna, da je bila delana v povsem drugem času in predvsem za druge

namene. V primerjavi s tedanjim časom je bilo avtorju na razpolago veliko več gradiva, saj je lahko pritegnil ne le gradivo hranjeno v Arhivu Republike Slovenije, pač pa tudi gradivo Osrednjega državnega arhiva v Rimu, Arhiva oboroženih sil v Beogradu (Vojnoistorijskog instituta) in gradivo dostopno na mikrofilmih, ki jih je izdelal iz posnetega gradiva, ki so ga zaplenila ZDA v Italiji (gre predvsem za gradivo italijanskih vojaških ustanov, ki sicer v rimskem Vojaškem arhivu za naše raziskovalce ni dostopno) National Archives iz Washingtona (NAW), deloma pa je nekatere dokumente tudi prevzel iz že objavljenih zbirk gradiva (najpomembnejše Actes et Documents du Saint Siège, Internacije) oziroma posameznih del (Kovačič, Jezernik). Velika večina za objavo izbranih dokumentov pa izvira iz Osrednjega državnega arhiva v Rimu in Arhiva Republike Slovenije. Vsi dokumenti so objavljeni v originalnem jeziku, torej italijanskem, in zadnji v nemškem. Avtor se je v tej zbirki odpovedal komentarjem k dokumentov, za vsakega pa je navedel arhivsko nahajališče. O kompleksnosti zajete tematike in obilici razpoložljivega gradiva govori že objavljenih 490 dokumentom, katerih večina izvira od pristojnih italijanskih vojaških in policijskih organov in poveljstev. Dokumenti so razporejeni v kronološkem redu nastanka oziroma datacije.

Seveda pa tudi v tako široko zastavljeni tematski zbirki ni zajeta vsa problematika italijanskih koncentracijskih taborišč. Za kakršen koli študij problematike represivnega postopanja, koncentracijskih taborišč, v tem primeru italijanskih, je nujna uporaba virov samih internirancev. Ti pa so razpolagali predvsem s svojim spominom (in redkimi ohranjenimi zapisi) na osebno (pre)izkušnjo, tako glede okoliščin, v katerih so se znašli, kot glede svojega doživljanja taborišč. Izpovedi teh so na Slovenskem na srečo številne, čeprav nikoli sistematično zbirane. Ponoven vzpon osebne zgodovine, temelječe na ustnih virih, zdaj razširjen vsaj v Nemčiji, pa nas, vsaj glede te tematike, še ni oplazil.

Zbirko virov, samo objavo dokumentov, uvaja avtorjeva študija *Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941-1943*, v katerih je avtor pregledno zarisal temeljno problematiko, ki je predmet objavljenih virov, ponekod pa je segel širše, npr. z orisom življenja internirancev. Pojasnil je vsebino vsakega od treh naslovnih terminov in tudi uvajanje takšnih oblik represije v pripojeno pokrajino. Konfiniranje in interniranje sta bili dve obliki nesodne omejitve oziroma odvzema prostosti, ki ju je uvedel fašistični režim po prevzemu oblasti; obe sta imeli v ostali Italiji pomembno vlogo v onemogočanju dejanskih ali osumljenih nasprotnikov režima, v Ljubljanski pokrajini pa se je konfiniranje pokazalo kot premalo učinkovito in zato tudi po številu manj uporabljeno.

To pa ne velja za interniranje, ki je kljub enormno množičnemu postopanju oddelka vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani postalo glavni način izločanja prebivalstva iz vrst osvobodilnega gibanja in celo iz pokrajine. Vendar v deloma spremenjeni obliki glede na ostalo Italijo, saj je interniranje prevzela vojaška oblast. V glavnem sama je določala kriterije, izbirala tiste, ki jih bo internirala, način izvajanja in ga tudi izvajala, tako v postopku prijetja kot internacije. Glede števila v internacijo zajetih prebivalcev Ljubljanske pokrajine, se je avtor odločil za oceno "več kot 25.000 Slovencev in Hrvatov" (str. 26), kar pomeni, da število ne velja le za Ljubljansko pokrajino, pač pa skupaj z Gorskim Kotarjem. Kljub obilici gradiva namreč natančnega števila interniranih ni mogoče ugotoviti, pač pa le oceniti po različnih dnevnih stanjih in ob globljem poznavanju poteka interniranja.

Sam pojem racija označuje sistematično in množično začasno odvzemanje osebnosti svobode, policijski ukrep, ki naj vodi k aretaciji utemeljeno osumljenih sodelovanja v odporiškem gibanju, še pogosteje pa je bila le sredstvo, s katerim je bilo mogoče izbrati ljudi za odpremo v internacijo. Najpreprosteje in tudi najbolj učinkovito je bilo racije izvajati v mestih, kjer je bila zgotovitev prebivalstva največja, v Ljubljani pa še posebej, saj je bilo mesto spomladi 1942 že ograjeno. Največje racije pa so segle celo čez samo žično ograjo v okolico. Po obsegu in številu pregledanih je omeniti predvsem marčno in junijsko racijo (1942) v Ljubljani, ki sta doprinesli tudi dobršen del poslanih v internacijo. Posledica takšnega policijsko-varnostnega postopanja je bila - v primerjavi z nemškimi policijskimi postopki - manjša individualizacija kaznivega dejanja, povečana pa številčnost napol izpeljanih preiskovalnih postopkov, ki so vodili k edini sprejemljivi rešitvi: ni dokazov, a ne bi bilo dobro, da se izpusti, torej v internacijo z njim.

Še večji problem je bilo mešanje različnih kategorij v interniranju, od tistih ki so to postali zaradi svojega socialnega statusa, potencialno nevarnega za okupacijsko oblast (poklicni oficirji in podoficirji jugoslovanske vojske, študentje), osumljenih sodelovanja v osvobodilnem gibanju, družinskih članov partizanov, do t.im. preventivnega izseljevanja določenih predelov, da bi dosegli njihovo izolacijo od odporiškega gibanja, ki je zajelo celotno prebivalstvo na ožjih območjih, predvsem v dolini Kolpe, do celo tistih, ki so jih italijanske oblasti nastanile v koncentracijska taborišča, da bi jih zaščitile pred povračilnimi ukrepi oziroma možnim nasiljem osvobodilnega gibanja. Te kategorije so pomenile tudi povsem različno sestavo interniranega prebivalstva, po starosti, spolu, socialni strukturi, da omenim le najvpadljivejše, iz česar je sledila zelo različna socialna in celo fizična vzdržljivost. Vsega tega italijanske vojaške oblasti, ki so morale za svoje masovne ukrepe proti prebivalstvu v Ljubljanski pokrajini oziroma na območju celotne II. armade (ali Supersloda) same vzpostaviti tudi nastanitvene možnosti zanje, niso hotele videti. Resnici na ljubo so sicer posamezne kategorije namestile v posamezna taborišča (npr. oficirje v Gonarsu v posebnem podtaborišču (sektorju) in pozneje v Padovi, zaščitence v Monigu), vendar je večina populacije ostala mešana, deloma celo naseljena kot družine. Vse te improvizacije so, ob notorični organizacijski nesposobnosti, prav pri taborišču na Rabu povzročile katastrofo z veliko, nepotrebno in po vsej verjetnosti tudi nenačrtovano umrljivostjo in velikim trpljenjem ostalih. To razliko v težavnosti življenja in preživetja med posameznimi taborišči dobro kaže abecedni seznam vseh umrlih v italijanskih koncentracijskih taboriščih z območja Ljubljanske pokrajine.

Objavljeni dokumenti obsegajo časovni razpon od 25. julija 1941 do konca oktobra 1943, večina pa jih je iz leta 1942. V tako obširni zbirki je težko posebej izpostaviti posamezne dokumente, čeprav so seveda različne izpovedne vrednosti. Lahko rečemo, da je mogoče raziskovalcu ali tudi drugemu uporabniku tako rekoč vsak problem podpreti z vsaj nekaj dokumenti. Morda so najzanimivejši dokumenti o samem zaznavanju problema poslabšanih življenjskih razmer v taborišču na Rabu, podhranjenosti in boleznih, ter poskusov, da bi jih s hitro akcijo sanirali vsaj toliko, da ne bi povzročili v Ljubljanski pokrajini popolne politične katastrofe kot posledice množičnega umiranja. Druge bo navdušilo obilje posameznih podatkov o številčnosti in strukturi internirancev, ki kar kličejo po

podrobnejši študiji. Avtor se je odločil tudi za označitev posredovanj cerkvenih institucij, tako iz Ljubljane (in Krka) kot poizvedovanj iz Rima.

Posebno vrednost daje zbirki tudi že omenjeni poimenski in z osnovnimi osebnimi podatki ter dnem smrti opremljen seznam žrtev z območja Ljubljanske pokrajine v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Z vztrajnim in metodičnim prizadevanjem je Tone Ferenc uspel zbrati oziroma vsaj preveriti 2453 imen žrtev, ki so umrle v 9 koncentracijskih taboriščih v tedanji Italiji. Seznamov in kartotek s podobno vsebino že obstaja nekaj tako v arhivskem gradivu, kot literaturi, vendar je Ferencov seznam po zajetih umrlih gotovo najpopolnejši, predvsem pa najbolj zanesljiv. Z njim je še enkrat zagotovljeno, da je prvi povojni podatek o 4650 umrlih zgolj v taborišču na Rabu res le propagandna ocena. Vendar tudi žrtve za polovico te številke dovolj zgovorno kažejo na pogoje življenja v taboriščih; ko jih primerjamo s podatki o številu interniranih, ugotovimo, da je bila smrtnost več kot 10%. Med njimi jih je bilo kar 1435 (58,5%) žrtev, ki so umrle na Rabu, še 100 ali celo 200 pa jih lahko dodamo od umrlih v preostalih taboriščih, saj so umrli nekaj dni do nekaj tednov po nujni premestitvi iz Kamporja.

Knjiga je vzorno opremljena s kazali; tako dokumentov, osebnih imen in kratic. Še pomembneje je, da sta avtor in izdajatelj zbirki olajšala pot med tuje zgodovinarje, ki ne znajo slovensko, s pripravo italijanske in angleške verzije (prevod naslovnice, uvoda in spremne študije) knjige. Dosežen je bil velik učinek z majhnimi sredstvi, učinek, ki si ga tako kakovostno in pomembno delo gotovo zasluži.

Damijan Guštin

Vida Deželak Barič: Pokrajinske konference Komunistične partije Slovenije na Primorskem 1942-1944. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 2001, (Viri 16). 179 strani, ilustr.

Komentirana objava arhivskega vira je nedvomno tista zvrst v zgodovinoisju, ki bralcem najbolj neposredno približa takratno dogajanje. Tako je tudi z objavo gradiva o pokrajinskih konferencah Komunistične partije Slovenije na Primorskem, ki ga je s številnimi izčrpnimi opombami za tisk pripravila dr. Vida Deželak Barič, raziskovalka na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Ob opombah je avtorica objavila tudi uvodno študijo z naslovom Komunistična partija Slovenije na Primorskem in mesto pokrajinskih konferenc v njej (str. 5-14). Avtorica je nedvomno naša najboljša poznavalka delovanja Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno, torej v času, ko je le-ta iz maloštevilne ilegalne stranke prerasla v voditeljico odpora in ob zmagovitem koncu vojne v Sloveniji in Jugoslaviji prevzela popolno oblast. V uvodu Deželakova prikaže razvoj KP na Primorskem in usmeritve vodstva slovenske partije, ki so dale vsebinsko osnovo za pripravo prve pokrajinske partijske konference decembra 1942 (dejansko druge, saj je bila, kot pojasnjuje avtorica, prva konferenca sklicana